

דניאל משה לוי

התנ"ך לעומת הארכיאולוגיה בעיית עימות הארכיאולוגיה עם המקרא

זמן יציאת מצרים על פי המקובל במחקר הוא ימי הממלכה החדשה במצרים (שושלות י"ח-י"ט), אך העדויות הארכיאולוגיות לכך קלושות. במאמר זה נביא ראיות כי יוסף חי בימי שושלת ג' ויציאת מצרים הייתה כבר בסוף שושלת ד'. תיארוך זה מתאים גם לממצאי דור המדבר וכיבוש יהושע, כמו שעמד על כך כבר י' עזיון, אף שתארוכו ליציאת מצרים (סוף שושלת ו') מוטעה.

בין העוסקים בארכיאולוגיה יש רבים המנסים לגלות ממצאים הקשורים לתנ"ך, אך הממצאים והכתובות הראו זיקה קלושה ביותר לנאמר במקרא.*

במצרים לא נתגלו ממצאים משכנעים מימי ישיבת בני ישראל: "בכתבים המצריים אין זכר לא ליוסף, לא לישיבת בני-ישראל במצרים ולא למשה ויציאת מצרים"¹. "אף אחד מן המקורות המצריים אין בו כדי לאשש את סיפור יציאת מצרים"².

לנדודי בני ישראל במדבר לא נמצאו עקבות: "אתרי מגורים מתקופת הברונזה המאוחרת לא התגלו למרות עשרות הסקרים שנערכו"³.

בעיה קיימת גם לגבי הערים שכבש יהושע. כך כותב הארכיאולוג אדם זרטל: "מן החפירות הסתבר כי לא עמדה כלל עיר ביריחו בימי יהושע... דומה הוא המצב גם בהעי... התמונה הכוללת סתרה סתירה גמורה את הסיפור המקראי על מסע כיבוש מאוחר". ארכיאולוג זה חשף בהר עיבל שרידי מזבח שהוא משער כי הוא המזבח שכנה יהושע. על כך הוא אומר: "אם נכונה הדעה, זו אחת העדויות הארכיאולוגיות לאמיתותם של חלקים בסיפור ההתנחלות המקראי"⁴.

* חלק מהציטוטים המוכאים במאמר מקוצרים.

1 ג' וילסון, ההיסטוריה של עם-ישראל, כרך א', ירושלים תשכ"ו, עמ' 192.

2 א' מלמט, "יציאת מצרים – מקבילות מצריות", ארץ ישראל כה (תשנ"ו), עמ' 231.

3 ב' זאס, "סיני בין האלף הר' לאלף הראשון לפה"ס", בתוך: ז' משל וי' פינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני, ת"א תש"מ, עמ' 46.

4 א' זרטל, "אור חדש על ההתנחלות הישראלית", בתוך: ע' זירוני (עורכת), דרך ארץ – אבן חרס ואדם, עמ' 160, 161, 167. העי מוזהה בא-תל שממזרח לבית אל (ביתין) כפי האמור: "בית אל מים והעי מקדם" (בראשית יב, ח). יהושע מאיר גרינץ שזיהה בא-תל את בית און, התקשה להציע אתר מתאים להעי (י"מ גרינץ, מוצאי

באיזו תקופה יש לחפש?

הארכיאולוגיה של התקופות הקדומות עוסקת בממצאים שזמנם מתפרס על פני אלפי שנים. פרק זמן זה מחולק לתקופות ולתקופות משנה, וחלוקה זו נסמכת במידה רבה על סדר השושלות המצריות.

אם רוצים לגלות ממצאים מימי התנ"ך יש לדעת באיזו תקופה לחפש. מקובל לראות בימי שושלות ט"ו ו-ט"ז במצרים את ימי יוסף, בשושלות י"ח-י"ט את ימי יציאת מצרים, ובשושלת כ' את ימי דוד ושלמה. כאמור, הארכיאולוגיה לא האירה פנים למחפשים.

מעשה היפרדות אברהם מלוט מכון אותנו לחפש בתקופה קדומה יותר. בסיפור זה נאמר: "וישא לוט את עיניו וירא את כל כיכר הירדן כי כלה משקה לפני שחת ה' את סדם ואת עמרה כגן ה' כארץ מצרים" (בראשית יג, י). כיכר הירדן הוא שמו של שקע עמק הירדן, ומהמקום שעמד לוט (סמוך לבית אל), ניתן לראות את החלק שמצפון לים המלח.

כיום מקום זה אינו מצמיח מאום (פרט לנאת המדבר של יריחו), אך בימים שקדמו להפיכת סדום הוא היה רווי מים "כארץ מצרים", כלומר, הירדן היה משקה אותו כשם שהנילוס עושה במצרים.

ואכן, מתקופה קדומה הקרויה 'התקופה הכלקוליתית' נמצאו בחלק היבש של עמק הירדן עקבותיהם של לא פחות מ-17 יישובים.⁵ אחד מאלו הוא היישוב הגדול ביותר בארץ בעת ההיא, 'תולילאת ע'סול',⁶ 5 ק"מ מצפון לים המלח. על אף שהאזור היה אז שחון כבימינו,⁷ גידלו בו זיתים הצורכים מים רבים. עובדה זו, בנוסף על אבקת פרחים של צמחי-נחל שנמצאה בתל, הביאה את הארכיאולוגים להציע שמי הירדן הגיעו אז לאתר.⁷

החופרים מצאו עדות לרעידות אדמה חזקות שפגעו ביישוב עד שהחריבוהו, ומאז לא נושבו המקום עוד. דבר נוסף שהתגלה במקום הוא אפר רב.

הדברים תואמים את המסופר בספר בראשית על כיכר הירדן. קודם שנהפכה סדום היה כולו משקה, אך כשהוכתה סדום נפגע גם כל הכיכר, עריו התרוקנו וצמחייתו נבלה. ככתוב: "ויהפוך את הערים האל ואת כל הכיכר ואת כל יושבי הערים וצמח האדמה" (בראשית יט, כה). מסתבר

דורות, תשכ"ט, עמ' 278-289). סקרים שונים שנעשו באזור לא מצאו אתר ההולם את נתוני העי (קלחי, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך (ה)עי). זיהוי של הרב יואל בן-נחון (עין סמיה) לא מסתבר, שכן הוא מרוחק מאוד מבית אל (בן-נחון, "בא על עית", מחקרי יהודה ושומרון - כרך שני, עמ' 43-64).

5 ר' גונן, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידה 2, ת"א תשמ"ט, עמ' 125.

6 "השתמרותם המופלאה של האריגים במערות מדבר יהודה מעידה שמאז התקופה הכלקוליתית ועד ימינו לא חל שינוי באקלים האזור" (פ' בר ארון, מערת המטמון - הממצאים ממערות נחל משמר, ירושלים תשל"ב, עמ' 223).

7 ת' לוי, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 1247. היום גבוהה תולילת ע'סול מהירדן בעשרות מטרים, אך אז ערוץ הירדן היה גבוה יותר ומימיו שטפו את כיכר הירדן. זואולוגים הגיעו למסקנה דומה על-סמך הימצאותם של שרידי חלונות החיים בירדן על פני הכיכר.

שזעזועי האדמה באירוע זה גרמו להעמקת ערוץ הירדן וכך נותר כיכר הירדן יבש ולא ראוי ליישוב.

מהאמור יוצא שאברהם חי בתקופה הכלקוליתית, שהיא תקופה המקבילה לשלבים הראשונים של המדינה המצרית.

כמאתיים שנה לאחר אברהם הפך יוסף משנה למלך מצרים. אם אברהם חי בימי שושלת א', לא יכול היה יוסף לחיות בימי שושלת ט' המאוחרת בלמעלה מאלף שנה, ועלינו לחפש את עקבותיו בתקופה קדומה בהרבה. כאשר כך נעשה נגלה התאמה בין הכתוב לממצא. להלן יובאו מספר דוגמאות.

יוסף

באי "סהל" שבדרום מצרים חקוקה על סלע כתובת המספרת כי בימי המלך ג'וסר (שושלת ג') אירע רעב שנמשך שבע שנים. המלך שאל אז בעצתו של המשנה למלך ששמו "אמחתפ" והקדיש חבל ארץ נרחב לכוהני הדת.⁸ שבע שנות הרעב מזכירות כמוכן את המסופר בתורה על ימי יוסף: "ותחילנה שבע שני הרעב לבוא כאשר אמר יוסף" (בראשית מא, נד).

גם הקדשת האדמות לכוהנים דומה לכתוב על ימי יוסף: "חוק לכהנים מאת פרעה ואכלו את חוקם אשר נתן להם פרעה" (שם מז, כב).

אמחתפ נחשב לגרול חכמי מצרים בכל הדורות: "אמחתפ הפך לשם דבר לחכם באדם".⁹ על-כן הפך ברבות הימים לאל הרפואה והמדע. העם ראה בו אל מושיע מצרות והאמינו שהוא פותר בעיות בחלום. לכן היו ישנים במקדשו בציפייה להתגלותו בחלום. מרכז פולחנו היה בעיר סקארה.

בטרם הפך לאל עצמאי זוהה אמחתפ עם אל-החכמה "שמון" הקרוי גם "תחות" או "יו"¹⁰ (יוסף?). תארי האל שמון היו: "הבקיא בשפות זרות" ו"ארון ארצות הנכר",¹¹ ומרכז פולחנו היה בעיר הקרויה על שמו: "שמון" (כיום "אל-אשמונין"), היושבת על תעלת "בחר-יוסוף" (נהר-יוסף). כמו כן שולב אמחתפ בפולחן השור המקודש "סראפיס".

להשוואה: על יוסף קרא פרעה בהתפעלות "איך נבון וחכם כמוך" (שם, לט), והעלהו באחת מאסיר למושל הארץ. מובן לפי זה מדוע ראו בו המצרים את החכם באדם.

בשבע שנות הרעב הפכו גם הכנענים להיות תלויים בחסדי יוסף, כמו שמספר הכתוב: "ולחם אין בכל הארץ כי כבד הרעב מאד ... וילקט יוסף את כל הכסף הנמצא בארץ מצרים ובארץ כנען

Wilson, "The Tradition of Seven Lean Years in Egypt", in: Pritchard (ed.), *ANET*, Princeton 1969, pp. 31-32; Eggebrecht, *Das alte Agypten*, München 1984, p. 48

9 ל' קוטרל, הפרעונים האבודים, תרגם א' מזר-נרגל, ת"א תשי"ז, עמ' 66.

10 Breasted, *Ancient Records of Egypt*, II, p. 364

11 ר' גבעון, אבני סיני, ירושלים תשמ"ג, עמ' 124.

דניאל משה לוי

בשבר אשר הם שוברים, ויבא יוסף את הכסף ביתה פרעה. ויתום הכסף מארץ מצרים ומארץ כנען" וכו' (שם מז, יג-יד).

הדבר הולם את התואר "ארון ארצות הנכר" של האל שעמו זוהה אמתתפ. גם התואר "הבקיא בשפות זרות" זהה למסורת היהודית על יוסף שהיה יודע שבעים לשון (בבלי סוטה לו ע"ב). העובדה שעיר הפולחן יושבת על תעלה הקרויה במפורש על שמו של יוסף מחזקת עוד יותר את הזהות ביניהם.

פולחן אמתתפ התפשט לעמים אחרים, היוונים זיהו את האל אמתתפ עם אל הרפואה אסקלפיוס ואת האל שמון עם אל החכמה הרמס. גם לפניקה הגיע אל הרפואה המצרי שנקרא בפייהם "אשמון". ברומה למצרים, האמינו גם הפניקים כי במקדשו ימצאו מזור למחלותיהם, ולשם כך היה עליהם להקדים ולנהוג נזירות במשך שלושה ימים.¹²

לפניקים היתה אגדה המסבירה כיצד הפך מארם לאל: "אשמון היה מתחילה עלם נאה. אם האלים נתאהבה בו ואשמון ברח מפניה ומת. האלה השיבה אותו ותשתה אותו לאל".¹³ הרברים מזכירים כמובן את המסופר על יוסף: "ויהי יוסף יפה תואר ויפה מראה... ותישא אשת אדוניו את עיניה אל יוסף... ותתפשהו בבגדו לאמור שכבה עמי. ויעזוב בגדו בידה וינס ויצא החוצה" (בראשית לט, ז-ג).

כשנעייין בדברי חז"ל נגלה כי הם כבר עמדו על כך שאמתתפ הוא יוסף, ולכן על פולחן סראפיס הנזכר הם קובעים: "סראפיס — על שם יוסף" (בבלי עבודה זרה מג ע"א). גם שמו של מקדש אמתתפ בסקארה שבמצרים קושר בין השניים. הלקסיקון האגיפטולוגי מביע תמיהה על כך: "הסיבה שהמקום קרוי 'מאסרו של יוסף' לא התבררה".¹⁴ אך לפי האמור עד כה העניין מובן בהחלט. לסיכום: יוסף היה המשנה למלך בימי שושלת ג'.

שעבוד ויציאת מצרים

אוכלוסיית העולם מחולקת למספר גזעים הנבדלים זה מזה בתכונותיהם הגופניות. האנתרופולוגים מצאו כי העם המצרי השתייך לגזע הים-תיכוני המאופיין בגולגלות ארוכות. אולם בימי קדם חי בסביבות העיר "גרזה" עם נוסף מטיפוס צפוני שהתאפיין בגולגלות רחבות. כלי החרס שבהם השתמש עם זה, המכונה "אנשי התרבות הגרזאית", דומים לכלים שנחשפו בבאר שבע. מכאן לומדים החוקרים מהיכן הגיעו אותם אנשים: "חומר ארכיאולוגי מראה שעם זה בא, מן (או דרך?) ארץ ישראל. מניחים שאנשים אלו שהביאו עמם תרבות מפותחת יותר היוו

12 הרמן, קרתגו — המעצמה הימית, עמ' 130.

13 י"מ גריניץ, אנציקלופדיה עברית, ערך אשמון, כרך ז, עמ' 431.

14 Wildung, *Lexikon der Agyptologie*, Wiesbaden 1980, III, pp. 145-147

התנ"ך לעומת הארכיאולוגיה

אצולה מושלת".¹⁵ השפה המצרית קלטה מילים עבריות רבות מאותם מהגרים, ואת פריחת הארץ ושגשוגה הכלכלי זוקפים לזכותם.¹⁶ בימי שושלת ה' עם זה כבר לא קיים, ומניחים שהסיבה לכך היא שהם התכוללו. אך זו השערה בלבד, ומסתבר לומר שזוהו עם ישראל. הסיבה שעקבותיו נעלמו בימי שושלת ה' היא, שהוא יצא ממצרים לפני ששושלת זו החלה.

מפת מצרים

מכך עלינו להסיק שיציאת מצרים התרחשה בסוף שושלת ד', וימי שושלת ד' הם ימי שעבוד מצרים.¹⁷

15 י"מ גריניץ, מוצאי דורות, עמ' 28-29.

16 Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, Oxford 1964, p. 386; Engelbach, "Mechanical and Technical Processes", in: Glanville (ed.), *The Legacy of Egypt*, Oxford 1943, p.125

17 לעיל זוהו יוסף עם אמחנתפ, ולפי זה בני ישראל ירדו למצרים בימי שושלת ג'. מאידך, החרירה מהצפון היתה בתקופה הקדם-שושלתית, תקופת תרבות גרזה, הקדומה בהרבה לימי שושלת ג'. לכאורה קיימת סתירה, אך יש לזכור כיצד הגיעו החוקרים לכך שהגדירו את התרבות הגרזאית כ"קדם שושלתית":

הממצאים שנחשפו בגרז דומים בחלקם לממצאים מימי הממלכה הקדומה ובחלקם שונים. מכך הסיק החוקר פיטרי שמדובר בתקופה סמוכה לימי הממלכה הקדומה, אך לא בימי הממלכה הקדומה עצמה. בתחילה סבר

בתעודה שהועלתה על הכתב מאות שנים לאחר נפילת שושלת ד' מסופר על מגיד עתידות שדיבר לפני המלך 'חופו' (מאמצע ימי השושלת). זה תוכן האגדה: לפני המלך סיפרו על עושה נפלאות שהצליח להפוך שעווה לתנין, וכשלקחו בידו חזר להיות שעווה. ועל אחר שהצליח להפוך אגם ליבשה ולהחזירו לאגם. לאחר מכן הובא לפני חופו קוסם שסיפר כי אשה מעוברת בשם רצדרת נושאת ברחמה שלושה ילדים העתידים למלוך על ארץ מצרים. המלך הצטער למשמע הרברים והקוסם הרגיעו כי הדבר לא יקרה בימיו אלא לאחר מות בן בנו. האגדה ממשיכה לספר כי לאחר מכן נולדו הילדים העתידים להיות מלכי שושלת ה' ותואר איבריהם היה כזהב. שפחה ביקשה להלשין למלך על הולדת הילדים, אך נאכלה על ידי תנין.¹⁸

על הפרעה שאמר "כל הבן הילוד היאורה תשליכהו" אמרו חז"ל שעשה כך משום ש"אמרו לו אסטרוֹלוגים: גואל ישראל נתעברה הימנו אמו". לאחר מכן נולד משה ו"נתמלא כל הבית אורה". משה היה בסכנת מוות ובת פרעה הצילתו. שפחותיה אמרו לה לקיים גזירת אביה ובא מלאך והרגן (שמות רבה א, יח-ג). הרברים דומים לסיפור על המלך חופו. גם מעשי המופתים ששורבבו בסיפור (הפיכת דומם לתנין והחזרתו לדומם, הפיכת אגם לחרבה והחזרתו לאגם), הם מעין הפלאות שעשה משה ביציאת מצרים.

שמדובר בתקופה שבאה אחרי הממלכה הקדומה (שושלות ו'-ו'). אחר כך, כשנתגלו ממצאים מתקופה זו והתברר שאינם דומים לממצאי גרו הזקדם תיארוכה לתקופה הקדם-שושלתית.

אך גם תיארוך זה לא נערך קשיים:

(א) גרדינר עמד על כך שרישומם של המהגרים מהצפון לא ניכר בראשית התקופה השושלתית אלא רק בהמשכה, וסיכם: "עלינו להורות בחוסר הכנתנו את החומר" (Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, p. 397).

(ב) עובי השכבה קטן מאוד בהשוואה לאורך הזמן המיוחס לה (Payne, *Catalogue of the Predynastic Egyptian Collection*, Oxford 1993, p. 6).

(ג) במבנים בנייני הנחשבים למייצגים פרקזמן מצומצם נמצאו כלים "קדם-שושלתיים" עם כלים מאמצע הממלכה הקדומה (ד' בר-יוסף מאיר, "קונכיית בממצא הארכיאולוגי בא", קרמוניות, 117 (תשנ"ט), עמ' 47). מכל הנה"ל עולה שאת התרבות הגרואית יש לתארך למחצית תקופת הממלכה הקדומה (שושלות ג-ד), והסיבה להבדל בין ממצאים אלו לממצאים אחרים מימי הממלכה הקדומה היא מוצאם הוד של התושבים.

הדבר נוגע גם לתיארוכה של אחת התרבויות שהיו בארץ ישראל המכונה "התרבות הכלקוליתית", שהכלים שנמצאו בבאר שבע משתייכים לה. כלי שלב ב' של הכלקוליתים דומים לכלי הברונזה הקדומה ב' (רותן, "התקופה הכלקוליתית המאוחרת בא", ארץ ישראל, י (תשל"א), עמ' 130). וכלי שלב א' של הכלקוליתים נמצאו במכלולי הברונזה הקדומה א', ומכאן שהתרבות הכלקוליתית היא מתקופת הברונזה הקדומה א-ב, שהיא ימי השושלות הראשונות במצרים.

אך כיוון שהכלים הכלקוליתיים דומים לכלים מצריים המוגדרים "קדם-שושלתיים" נאלצו להקדים גם את התקופה הכלקוליתית לתקופה הקדם-שושלתית ולטעון כי במכלולים התערבו כלים מתקופות שונות (ד' גופנא, הגיאוגרפיה היישובית של מישור החוף הארץ-ישראלי בתקופת הברונזה הקדומה, עבודת דוקטור, ת"א תשל"ד, עמ' 164-165).

אך האמת היא שהתרבות הכלקוליתית היא בת זמנה של הברונזה הקדומה. ההבדלים נובעים מכך שאנשי הברונזה הקדומה היו יושבי הקבע, ואילו אנשי התרבות הכלקוליתית היו חברת נוודים שהגיעה מצפון (ד' גופנא, שם, עמ' 134; פ' בר-אדון, מערת המטמון, ירושלים תשל"ב, עמ' 218-219, 223).

18 י"מ גרינץ, מספרות מצרים העתיקה, ירושלים תשל"ה, עמ' 78-88.

אזכור ברור למכת הבכורות מופיע ב"המנון הקניבל" של המלך וני מימי השושלת החמישית. בשיר זה מתריס המלך כנגד האלים: "וני בשר אלים יאכל ודמם ישתה". משפט אחד מתייחס לאל שאת שמו כפי הנראה לא הכיר וני: "המלך יישפט עם 'אותו ששמו נעלם' ביום טבח הבכורים".¹⁹

לסיכום: הממצא המראה על חרידה של עם מארץ ישראל ועל היעלמו בימי שושלת ה', והשרידים המתייחסים לימי שושלת ד' מתאימים לימי שעבוד ויציאת מצרים. בני ישראל אם כן הם אלו שבנו את הפירמידות הגדולות.

נדודי בני ישראל במדבר

בפרק זמן מסוים בימי השושלות הראשונות היה יישוב ניכר בסיני ובדרום הנגב, אף שהיה זה גם אז אזור שחון ביותר.²⁰ איך הצליחו להתקיים כאן בני אדם ללא מים?

ארכיאולוג שחקר את הנושא לא מצא לכך תשובה, משום שחלק מהיישובים נמצאו באזור יבש לחלוטין: "אינן לנו תשובה לשאלה כיצד התקיימו יישובים אלה במרחק כה גדול ממקור מים".²¹ גם מקור מזונם של האנשים הוא חידה. אמנם התגלו אבני ריחים בשפע, ומכאן שהיה להם דגן לטחון, אך בניגוד להשערה שהאנשים עסקו בחקלאות,²² הממצא מלמד שהם מיעטו לעבוד את האדמה: "להב המגל, המהוה אינדיקציה לעיסוק בחקלאות, נמצא בכמות זניחה".²³ גם יבוא לא יכול להיות התשובה: "פריטים קטנים שנמצאו ... עשויים להעיד על מסחר, אולם בקנה מידה מצומצם בלבד. אין אפשרות להצביע על מערכת מסחרית שיש בה כרי להוות מרכיב קיומי ראוי לשמו".²⁴

היישובים נמצאו בשני ריכוזים עיקריים: האחד באזור ההר הגבוה בדרום-סיני, והאחר בצפון סיני, על גבול הנגב (גבול ישראל מצרים בימינו). באזור הראשון יש לציין את סביבת סנטה קטרינה: "ההתיישבות הצפופה ב'נבי צלאח' הסמוך לסנטה קטרינה ... עצמות עיזים וכבשים במספר רב ביותר ... צדפים מרובים מרמזים על קשר עם חוף ים סוף ... העובדה שלא נחשפה

19 Gilula, "The Smiting of the First-born – An Egyptian Myth?", *TA* 4 (1977), p. 95; גלפון-פלר, יציאת מצרים מציאות או דמיון, תשס"ג, עמ' 99.

20 כך מעיד מחקר הצמחים: "הצומח בתקופת הברונזה הקדומה והתיכונה היה דומה לצומח המצוי באזור היום ... המסקנה המתבקשת מכך היא שתנאי המקרו-אקלים לא השתנו במשך 5000 השנים האחרונות" (נ' ליפשיץ וי' ויזל, "היסטוריה אקלימית והיסטוריה של הצומח ב-5,000 השנים האחרונות", בתוך: גבירצמן ואחרים [עורכים], סיני, ת"א תשמ"ז, עמ' 520-521).

גם מחקר הסלעים הביא למסקנה דומה (א' דנין, "בליית סלעי גיר ואבנים ע"י חזויות וכחוליות", קתדרה 28 [תשמ"ג], עמ' 141).

21 מ' היימן, "נדודים ויישובי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה", בתוך: ש' אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נודדים כנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 109.

22 י' פינקלשטיין, "המבנה הכלכלי דמוגרפי של תקופת הברונזה הביניימית", ארץ ישראל, כ (תשמ"ט), עמ' 79.

23 מ' היימן, לעיל הערה 20, עמ' 112.

24 מ' היימן, שם, עמ' 113.

אפילו קרירה שלימה אחת מוכיחה שתושבי האתר נטשו בשלום".²⁵ בריכוז השני יש לציין את קדש ברנע: "סקרים ארכיאולוגיים באיזור קדש ברנע מצביעים על התיישבות ניכרת".²⁶ ברמה אשר מצפון להר הגבוה לא היו יישובים ממש אך "יש לציין את הריבוי המרשים של אתרי חניה".²⁷

מספר מחקרים הצביעו על כך שהממצאים הנזכרים תואמים את המסופר על בני ישראל היוצאים ממצרים.²⁸ הם גרו במדבר ולא הורשו לצאת ממנו. המן, שאותו אכלו אחר ש"טחנו בריחים או דכו במדוכה" (במדבר יא, ח), לא היה דגן וגם לא תוצאה של חקלאות או מסחר, אלא ירד להם מהשמים. את מימיהם קיבלו דרך נס (שם כ, יא).

היכן נדרו בני ישראל? שנה אחת הם היו באזור הר סיני, שמסורת קדומה מזהה אותו עם ג'בל מוסא הסמוך לסנטה קטרינה (במדבר י, יא). לאחריה עקרו לקדש ברנע, ואחר מכן סבבו את הר-שעיר (ג'בל א-שעירה שבצפון מזרח סיני) (דברים ב, א). כלומר, הם חיו באותם אזורים שבהם התגלו שרידי התיישבות מימי הממלכה הקדומה. את הדרך מהר סיני לקדש ברנע עשו בני ישראל בימים ספורים (שם א, ב), ואכן מצפון להר סיני התגלו אתרי החניה המרובים. לסיכום: השרידים הארכיאולוגיים שנמצאו במדבר הם של בני ישראל בימי משה.

כיבוש יהושע

בתקופת שושלות א'-ה' המכונה "תקופת הברונזה הקדומה", נוסדו לראשונה ערים בארץ ישראל, על כן קרויה תקופה זו "השלב העירוני". לקראת סוף התקופה היפנו התושבים משאבים רבים להכנות למלחמה. החומות בתקופה זו הן עבות ביותר – עבות מכל החומות הידועות לנו מביצורי הארץ בתקופות מאוחרות יותר. מקום שהצטיין במיוחד בחומותיו הוא הגולן, שבו נמצאו חומות בעובי עשרה מטר ויותר, המעידות לדעת החופרים כי גובהן היה מופלג.²⁹ החומות מלמדות שהאנשים חיו בפחד: "קשה למצוא הסבר הגיוני לעובי החומות שהרי אמצעי ההתקפה שעמדו לרשות האויבים בכוח לא חייבו עובי כה רב".³⁰ האנשים היו אחוזי

25 ר' גבעון, אבני סיני, עמ' 54-55.

26 ר' כהן, סיני, תל אביב תשמ"ז, עמ' 663; וכן אצל היימן, לעיל הערה 20, עמ' 108.

27 א' גורן, "הנואמיס בדרום סיני", בתוך: ש' אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 80.

28 י' עציץ, התנ"ך האבוד, ירושלים 1992, עמ' 75; ע' ענתי, הר כרכום, ירושלים תשס"א, עמ' 75-81; ד' אלון, אור חדש על יציאת מצרים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 13 ואילך.

29 מ' לבנה, הגולן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 75-77; נ' שור, תולדות הגולן, תל-אביב 2002, עמ' 28; י' פז, "העיור כגולן", בתוך: ד' עמית ור' קלטר (עורכים), ערים ועיור בארץ ישראל ושכנותיה בעת העתיקה, ט' כסלו תשס"ג, עמ' 9. אחד מהמתחמים המבוצרים הוא גמלא, המוזכר במשנה כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (ערכין פ"ט מ"ו).

30 א' בן תור, קדמוניות, 16 (תשל"ד), עמ' 111.

חרדה.³¹ על האימה ששררה בארץ מלמדת עובדה נוספת: יישובי הפרוזות התמעטו והאוכלוסייה התכנסה לערי המבצר.³²

מסתבר שלחרדה זו היה יסוד, כי יישובי "השלב העירוני" נחרבו כולם. מדוע? "הגורמים שהביאו להרס הערים בא"י ולסיומה המהיר של התקופה לא נתבררו לאשורם. יש התולים זאת בהשפעה מצטברת... אחרים סוברים שפשיטות של שבטים נודדים למחצה או מסעות מלחמה של מלכי שושלת ה' במצרים". לאחר מכן "התגבש בארץ מערך יישובי חדש שהיה שונה לחלוטין משרידי המערך העירוני הקודם. תרבות זו הגיעה מעבר הירדן המזרחי ומדרום סוריה".³³ האמור עד כאן דומה למסופר במקרא על כיבוש הארץ בידי בני ישראל. גם שם מסופר על הפחד שאחז בתושבי ארץ ישראל: "ונשמע וימס לבבנו" (יהושע ב, ט), ועל "ערים בצורות גדולות מאד" (במדבר יג, כח). על ארץ הבשן, שהגולן הוא חלק ממנה, יש הדגשה מיוחדת: "ערים בצורות חומה גבוהה" (דברים ג, ה).

בני ישראל שבאו מהמדבר בהנהגת משה כבשו תחילה את ארץ סיחון ועוג, שהיא עבר הירדן המזרחי ודרום סוריה, והתיישבו בה. ככתוב: "ויקח ישראל את כל הערים האלה וישב ישראל בכל ערי האמורי בחשבון ובכל בנותיה" (במדבר כא, כה). לאחר מכן כשמת משה ויהושע ירשו, הם חצו את הירדן, כבשו את רוב ערי ארץ ישראל והשמירו את אוכלוסייתם (יהושע יא, יד), ועל חורבות היישובים הכנענים הקימו את יישוביהם.

העיר הראשונה שכבש יהושע היתה יריחו. נצטט מדברי הארכיאולוגית הכריטית קתלין קניון שחפרה במקום: "על קיומה של עיר משגשגת בתקופת הברונזה הקדומה מלמדים הביצורים האיתנים". אסון טבע פגע בכיצורים: "החופרים גילו מקרים רבים של התמוטטות, שניכרים בהם סימני רעידת אדמה, החומה התמוטטה החוצה כשלבניה שלימות... אין סימנים המעידים שהתמוטטות כלשהי באה מחמת הבקעתה או חתירתה של החומה מידי אויב".³⁴ לאחר ההתמוטטות ניסו האנשים לאסוף מכל הבא ליד כדי לחדש את החומה, מה שמעיד על מצבם הנואש, אך אז הגיעו אויבים: "בשעה שהחומה היתה הרוסה עד הקרקע, הניעה שמועת סכנה קרובה את התושבים לחדש את הביצורים במהירות האפשרית. לפני שהשלימו את המלאכה הוכרעו. החורבן היה גמור, זה היה קיצה של יריחו בת תקופת הברונזה הקדומה".³⁵

השרידים שהותירו הכובשים מלמדים שהם הגיעו מהמדבר. מאיזה מדבר? לדעתה של קניון מדובר במדבריות צפון סוריה, והכובשים הם ה"אמורים" הנזכרים במקרא. אחרים מרחיקים עד לערבות ארו-אסיה (התרבות הקורגנית). אך ניתן להצביע על מדבריות קרובים יותר שבהם

31 י"א קלווי, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך (ה)עי.

32 א' עופר, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך יהודה, עמ' 575; מ' ברושי ור' גופנא, "יישובה של א"י בתקופת הברונזה הקדומה", ארץ ישראל, יז (תשמ"ד), עמ' 156; ר' גרינברג, "יישובי עמק החולה בשלב העירוני של תקופת הבה"ק", ארץ ישראל, כא (השנ"א), עמ' 130.

33 ר' גופנא, ההיסטוריה של ארץ ישראל – כרך א', ירושלים תשמ"ב, עמ' 119-120.

34 ק' קניון, חשפנו את יריחו, תרגמה ג' אריין, עמ' 80, 82, 84.

35 קניון, שם, עמ' 139.

נמצאו שרידים הזהים לאלה של כובשי יריחו, והם מרכיבות סיני והנגב.³⁶ לפיכך הוצע הדרום כנקודת המוצא: "הגורם האתני החדש לא היה אמורי ואף לא קורגני. האוכלוסיה החדשה הגיע להר הנגב מסיני".³⁷

הספר "התנ"ך האבוד" הסב את תשומת הלב לדמיון בין הממצא הארכיאולוגי לתיאור המקראי של כיבוש יריחו בידי יהושע.³⁸ הכתוב אומר כי בטרם נכבשה העיר נפלה החומה מאליה: "ויאמר יהושע אל העם הריעו כי נתן ה' לכם את העיר... ויריעו העם תרועה גדולה ותיפול החומה תחתיה, ויעל העם העירה איש נגדו וילכדו את העיר" (יהושע ו, טז-כ).

את תחנתם הראשונה בארץ קבעו שבטי ישראל ממזרח ליריחו, ואלו הם שרידי הכובשים מן המדבר שמצאה קניון.

לאחר כיבוש יריחו נכבשה העיר "העי". גם כאן נערכו חפירות וכך מספרים החוקרים: "העי חרבה בימי שושלת ה' במצרים. זהותם המדויקת של מחריביה אינה ידועה... היא לא נבנתה מחדש הואיל ו'תקופת החושך' ירדה על הארץ עם הופעת פולשים נורדים מהמדבר".³⁹ העובדה שהעי לא נבנתה מחדש מסופרת במקרא: "וישרוף יהושע את העי וישימה תל עולם שממה" (יהושע ח, כח).

לסיכום: בני ישראל נכנסו לארץ בימיה של שושלת ה' במצרים, כאשר את הערים הקיפו חומות אדירות.

סוף דבר

מקובל להניח שיציאת מצרים אירעה בימי הממלכה החדשה במצרים (שושלות י"ח-י"ט), אך חיפוש סימנים לכך בממצא הארכיאולוגי הביא לתוצאות מאכזבות ביותר.

החוקר ע' וליקובסקי מצא בפירוסיים המספרים על נהר שהפך לדם, על חושך שבו לא ראו איש את רעהו ודברים נוספים הדומים לנאמר בתורה על יציאת מצרים. הזמן שבו עוסקות התעודות לא ידוע בבירור, אך הוא בוודאי קדום לימי הממלכה החדשה. הוא הסיק מכך שהתיארוך המקובל ליציאת מצרים שגוי, והיא אירעה כבר בסוף הממלכה התיכונה (שושלות י"ב-י"ג).

במאמר הבאנו כתובת מימי הממלכה הקדומה (שושלת ה') המספרת על יום טבח הבכורים שבו מואשם אל 'ששמו נעלם'. הדבר מלמד כי גם התאריך שהציע וליקובסקי מאוחר מדי, ויציאת מצרים אירעה כבר בימי הממלכה הקדומה. ואכן, מימי המעבר שבין שושלת ד' לשושלת ה' נמצא זהות רבה בין סיפורי יציאת מצרים לתעודות המצריות, אף שמדובר בתקופה שהידע עליה דל למדי.

36 ע' אייזנברג, "נחל רפאים", קדמוניות, 103-104 (תשנ"ד), עמ' 95.
 37 ר' כהן, "יישובי הכרונזה התיכונה בהר הנגב", בתוך: ש' אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נורדים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 129.
 38 י' עציין, התנ"ך האבוד, ירושלים 1992, עמ' 61-65.
 39 י"א קלווי, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך (ה) עי'.

התנ"ך לעומת הארכיאולוגיה

הדבר מחייב לראות בימי שושלת ה' את ימי כיבוש יהושע, וגם כאן נמצא כי העדות המקראית והעדות הארכיאולוגית שוות, כמו שכבר עמד על כך בספר "התנ"ך האבוד"⁴⁰. הקביעות דלעיל מחייבות לברוק מחדש את לוח הזמנים הארכיאולוגי המקובל, אך לא היתה אפשרות להיכנס לכך במסגרת מאמר זה. דיון נרחב בנושא יצא לאור בעזרת ה'. לסיכום: הסתירה שבין הארכיאולוגיה למקרא היא סתירה מדומה הנובעת מלוח זמנים שגוי, הגורם לכך שאת עקבות יציאת מצרים ושאר האירועים בתנ"ך מחפשים בממצאים מדורות מאוחרים יותר. לעומת זאת, בממצאים מן הזמן הנכון מתגלית התאמה בין הכתוב לבין תגליות המחקר.

40 "התנ"ך האבוד" צודק בתארו את התקופה הכלקוליתית לתקופת האבות, ואת תקופת הברונזה הביניימית לימי דוד המדבר וכיבוש יהושע. אך לא בתיארוכו ליציאת מצרים (אחר שושלת ו'), בפרשנותו לתקופת הברזל, ודברים נוספים שאינם מעניינו של מאמר זה.

